

**ԾՈՎԱԾԻՆ ՆԺՈՒՅԳԻ ԱՌԱՍՊԵԼՈՒՅԹԻ ԱՐՏԱՑՈՒՈՒՄԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԴԻՑԱՎԵՊՈՒՄ***

ՏՈՐՔ ԴԱԼԱԼՅԱՆ

Ծովը և ջուրը հնուց ի վեր համարվել են կյանքի սկզբնավորման և հարատևության խորհրդանիշ, հետևաբար նաև առասպելական շատ կենդանիների ու էակների վերագրվել է ծովային/ջրային ծագում: Բացառություն չեն հրեղեն ձիերը/նժույզները, որոնք հաճախ անքակտելիորեն կապված են վիպական կամ հեքիաթային դյուցազունների կերպարներին ու նրանց հիմնական փոխադրամիջոցն են վիպական տարբեր ստեղծագործություններում: Թեև հրեղեն ձիերը, հերոսներին սրընթաց տեղափոխելով տարածության և ժամանակի միջով, ճախրում են երկնքում, սակայն նրանց ծագումնավայրը համարվում է ծովը: Դրանով իսկ առասպելական նժույզն իր բնույթով նույնատիպ է երկնականարով շարժվող արևին, որի դիցաբանական սկզբնավայրը նույնպես ծովն է: Հողվածում հայ վիպական բանահյուսության տվյալներով քննության է առնվում ծովածին առասպելական նժույզի մոտիվը, որում միահյուսված է արևի, ձիու և ջրի/ծովի պաշտամունքը: Թեև բանահյուսական կոնկրետ ժանրերում այն արտահայտվում է իբրև մոտիվ, սակայն համեմատական առասպելաբանության տեսանկյունից ծովածին նժույզի մոտիվը միանգամայն դիտարկելի է որպես առասպելություն, որի հնությունը հասնում է առնվազն վայրի ձիու ընտելացման ժամանակները:

Բանալի բառեր - ծով, ձի/նժույզ, արև, լուսաբաց, մայրամուտ, երկվորյակներ, նախամայր

Ձի-արև դիցաբանական առնչությունը

Ձին ընտելացումից ի վեր եղել է իշխանության ատրիբուտ, հետևաբար հին հասարակությունների սոցիալական հարաբերություններում խորհրդանշել է իշխողի (թագավոր, իշխան, ցեղապետ նն) կերպարը, իսկ հեթանոսական հավատալիքներում համարվել է արևի խորհրդանիշ. հնդեվրոպական ժողովուրդների դիցաբանական պատկերացումներում արևը հանդես է եկել որպես նժույզներով լծված մարտակառքի անիվ¹: Ձի-արև նույնացումը տեսնում ենք ոչ միայն հայերի,

* Հողվածը գրվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի 21AG-6A080 առաջատար հետազոտությունների աջակցության գիտական թեմայի շրջանակում:

¹ Տե՛ս **В. В. Иванов**, Конь // Мифы народов мира (энциклопедия), т. 2, М., «Советская энциклопедия», 1992, էջ 666: Հնդեվրոպական հասարակությունում ձիու դերի մասին տե՛ս **E. P. Hamp**, The Indo-European Horse // Wien Worlds collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-European (ed. T. L. Markey and J. Greppin), **Ann Arbor**, Caroma Publishers, 1990, էջ 211-

այլև հարևան մի շարք ժողովուրդների՝ մասքուրների, ալանների, հոների հավատալիքներում²:

Ս. Հնայակյանի կարծիքով՝ Վանի թագավորության դիցարանում Արևի աստված Շիվինիի խորհրդանիշ է համարվել նժույզը³: Այս առնչությամբ նա հղում է Ս. Բարայեյանի աշխատանքը, որում նկարագրվում է Արին-բերդից գտնված կարասի բեկորի վրա պատկերված փարթամ պոչով ձի. սրանից վեր պահպանված գծերի հիման վրա ենթադրվում է արևի թևավոր սկավառակի պատկեր կամ «նրա նախատիպը կազմող ու արևի աստծու խորհրդանիշը հանդիսացող թռչունի կերպարանք»⁴: Ըստ Հերոդոտոսի՝ ամենաարագընթաց աստվածությանը համապատասխանում է ամենաարագընթաց կենդանին. սա «Պատմության հայրը» գրում է՝ խոսելով տարածաշրջանի այլ ժողովուրդների հավատալիքների մասին⁵: Սակայն նրանից հետո մեկ ուրիշ հույն հեղինակ՝ Քսենոփոնը, վկայում է, որ հայերն Արևի աստծուն ձիեր էին նվիրաբերում⁶: Իսկ ավելի ուշ հույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Հայաստանի աստրապը Միհրական տոների, այսինքն՝ արևային աստծուն նվիրված տոնախմբության ժամանակ Պարսից արքային ուղարկում էր 20 հազար մտրուկ⁷:

Ինչպես որ արևը հայկական առասպելներում ծնվում է ծովից կամ առասպելական լճից (19-րդ դարում գրառված ավանդազրույցներում՝ Վանա լճից)⁸, այնպես էլ առասպելական հրեղեն նժույզը, ըստ հնուց եկող պատկերացումների, ունի ծովածին բնույթ: Արևի և ձիու առասպելաբանական կապն այնքան սերտ է ընկալվել, որ 1288 թ. մի տոմարագրքում, ըստ Հայր Ղևոնդ Ալիշանի, արեգակը նկարագրվում է երկու հրեղեն երիվարների միջև. «*Եւ եթէ կամիցիս գիտել զի նչ իցէ կերպարանք Արեգականն. մարդ է անբան եւ անիմաստ. կայ ի մէջ հրեղէն եր-*

226; **D. Anthony**, Horse, Wagon and Chariot: Indo-European Languages and Archaeology // Antiquity, 69, 1995, էջ 554-565; **D.Q. Adams, J. P. Malory, D. A. Miller**, Horse // Encyclopedia of Indo-European Culture, London-Chicago, Fitzroy Dearborn Publishers, 1997, էջ 273-279:

² Հնմտ. **S. Ս. Դալայան**, Վաղ թյուրքական երկու դիցանուն հայ մատենագիրների երկերում // Orientalia, 1, ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետ, Եր., 2003, էջ 74-76; **S. Ս. Դալայան**, Շիրուան տեղանունան ստուգաբանության շուրջ // Հայկագետան հայագիտական հանդես, Պեյրոս, 2006, հ. ԻԶ, էջ 23-24:

³ Տե՛ս **Ս. Գ. Հնայակյան**, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., ՀԳԱ հրատ., 1990, էջ 45:

⁴ **Ս. Ա. Բարայեյան**, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն (ըստ արձանագրական և հնագիտական նյութերի), Եր., «Հայաստան», 1971, էջ 72-73:

⁵ Տե՛ս **Հերոդոտոս**, Պատմություն ինը գրքից (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյան), Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, 88 (I, 216):

⁶ Տե՛ս **Քսենոփոն**, Անաբասիս (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյան), Եր., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, էջ 98 (IV, 34):

⁷ Տե՛ս **Страбон**, География в 17 книгах, М., «Наука», 1964, IX, 14, 9:

⁸ Տե՛ս **Գ. Սրվանձտյանց**, Երկեր, հ. 1, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, էջ 76. «Վարագայ լեռը, որոյ գագաթին վրայ ելողը կը տեսնայ եղեր, թէ ի նչպես արևը վերջնալոյսին կը մտնէ ծովը, կը լողանայ, մաքրուելու և հանգչելու ըրած ուղևորութենէն»:

կուց երիվարաց»⁹: Իսկ առավել ուշ շրջանի «Ոսկեփորիկ ժողովածուում արևը հանդես է գալիս չորս ձիերի հետ, որոնք ունեն իրենց անունները. «...ոչ հին Ոսկեփորիկ գրիչ մի՛ անուններն այլ նշանակէ, գրելով. «Անուանք վարչաց Արեգական, Էնիկ, Մէնիկ, Բէնիկ եւ Մէնիկ»¹⁰: Ենթադրություն կա, որ արևակառքը տեղափոխող չորս ձիերը խորհրդանշել են այն չորս աստղերը, որոնք միշտ Արեգակի մոտ են երևում: Իրականում դրանք մոլորակներ են՝ Մերկուրին և Վեներան, որոնք երևում են արևածագից առաջ և մայրամուտից հետո, ուստի հնում մարդիկ կարծել են, թե գործ ունեն չորս տարբեր երկնային մարմինների հետ¹¹:

Նծույզներով լծված արևակառքի ընթացքը կարող էր խորհրդանշել թե՛ գիշեր-ցերեկ հերթագայությունը, թե՛ արևի տարեկան շրջապտույտը (նախկինում համարվում էր, որ արևն է պտտվում երկրի շուրջը): 1946 թ. Լոռու մարզի Սանահին գյուղից գտնված բրոնզե գոտու վրա պատկերված է ձիերի երեք խումբ՝ յուրաքանչյուրում չորս ձի: Ենթադրվում է, որ սա գոտի-օրացույց է, հետևաբար նշված 12 ձիերը կարող են խորհրդանշել տարվա 12 ամիսները: Ըստ նկարագրության՝ «Բոլոր երեք ձիաքառյակները քանդակված են գույգ-գույգ և պատկերված են քառատրոփ վազքի ժամանակ»¹²: Ձիերից մեկի մեջքին «փորագրված է Արեգակ (0,9 սմ տրամագծով սկավառակ՝ շրջապատված ճառագայթներ պատկերող կետերով): Նման պատկերներ կան նաև մյուս երեք ձիերի մոտ: Նրանցից մեկում Արեգակը բարձրացել է ձիու գավակից էլ վեր, երկրորդում ընկել է ներքև՝ ձիու կրծքի դիմաց, իսկ երրորդում նորից գտնվում է ձիու մեջքին»¹³, և ճիշտ նման է ամենաառաջին դիրքին: Հարություն Մնացականյանը ենթադրում է, որ այս գոտու վրա ավելի շուտ պատկերված է արևի օրական շրջապտույտը. և առաջին դեպքում արևածագն է, այնուհետև՝ արևը գտնվում է զենիթում, երրորդում՝ մայրամուտն է, և չորրորդում կրկին ունենք արևածագի դիրք¹⁴:

Արևի և ձիու իմաստաբանական առնչությունն ակնհայտ երևում է ժողովրդական բազմաթիվ հեքիաթներում: 1916 թ. վանեցի մի կնոջից գրառված հրաշապատում հեքիաթում, որը կոչվում է «Արեք՝ ինան Խալ ծին» («Արեզը և իր Խալ՝ իսալոտ, բծավոր ձին»)՝¹⁵, ըստ բանագետ-առասպելաբան Սարգիս Հարությունյանի վերակազմության, ամբողջովին

⁹ **Հ. Ղ. Ալիշան**, Հին հուսարք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 89, ծան. 3:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 88-89:

¹¹ Տե՛ս **Բ. Ե. Թումանյան, Հ. Հ. Մնացականյան**, Բրոնզե դարի գոտի-օրացույց, Եր., «Միտք», 1965, էջ 29-30:

¹² **Հ. Հ. Մնացականյան**, Արևապաշտության հետքերը հին Հայաստանում ըստ բրոնզե պեղածո իրերի // Աշխատություններ ՀՍՍՌ ԳԱ պետական պատմական թանկարանի, հ. 1, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1948, էջ 74:

¹³ **Բ. Ե. Թումանյան, Հ. Հ. Մնացականյան**, նշվ. աշխ., էջ 24-25, 29:

¹⁴ Տե՛ս **Հ. Հ. Մնացականյան**, նշվ. աշխ., էջ 74:

¹⁵ Տե՛ս Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 15, Եր., «Ամրոց», 1998, էջ 31-37:

արտացոլված է արևի հնագույն առասպելը, որում առանցքային դեր ունի արևային նծույզի պատկերը¹⁶: Այս հեքիաթն ըստ էության Ղազարոս Աղայանի «Արեգնագան կամ կախարդական աշխարհ» գրական հեքիաթի բանահյուսական նախահիմք-տարբերակներից մեկն է¹⁷, որում արտացոլված է արևի մասին հնագույն պատկերացումը՝ որպես երկսեռ էակի, որը կարող է աղջկանից կերպարանափոխվել պատանու: Ս. Հարությունյանի եզրահանգման համաձայն՝ «Այս հեքիաթում թե՛ հերոսի անունը՝ Արեգ, թե՛ նրա Խալ կամ Խալիկ (խալոտ, բծավոր) ձին, որ արևային ձիու պատկերն է, թե՛ Արեգի բերած արևի պես վառվռուն խնձորը, որ դարձյալ արևի խորհրդանիշն է, թե՛ կախարդ պառավի կերպարը, որ նման է արևին որոնող ու արևից հալածված վիուկ գիշերամայրերին, թե՛ չար վիուկից քարացած Ալապ քաղաքի վերակենդանացումը Արեգի կողմից՝ վկայում են հեքիաթի նախապես արևային առասպել լինելը»¹⁸:

Ծովածին/ծովային նծույզը որպես արևային երկվորյակների հայր

Մի շարք հետազոտողներ ուշադրություն են դարձրել այն հանգամանքին, որ «Մասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումներից մեկի համաձայն՝ որպես հեթանոսական ծովային դիցուհու ժառանգորդ և առասպելական ծիրանի ծովի անձնավորում հանդես եկող հերոսուհին՝ երկվորյակներ ծննդաբերող նախամայրը, հղիանում է նծույզի ոտնահետքի մեջ հավաքված ջուրը խմելով: Այս տարբերակում նախամայրը հիմնականում հիշատակվում է անանուն՝ որպես Աստղիկ թագավորի աղջիկ, միայն մեկ անգամ է նա կոչվում Մառա(ն) խաթուն: Սույն պատումի համաձայն՝ երկու հակամարտող թագավորներն են Մասնա Աստղիկ թագավորը և Քաջանց թագավորի որդին, որը բռնությամբ ամուսնանում է Աստղիկ թագավորի դստեր հետ:

Տարբերակում պատմվում է, որ Աստղիկի դուստրը իր նաժիշտի հետ «*Ծովու մոտ որ կը խասնեն՝ շատ կը ծարվնա./ Խալայեղին [= նաժիշտին] կ'ասի./ – Աստծու սիրուն, ջուր մը կնտի, որ խմեմ:/ Խալայեղին շատ կը ֆռա ջուր չի կնտնի:/ Կ'երթա ձիու մը ոտաց տեղ կը գնտնի./ Որ երկու կուց ջուր կա ինե, կը խմի./ Մեկ թամամ, մեկ կիսատ կուց կ'էլնի ջուրն»¹⁹: Սրա շնորհիվ հերոսուհին ծննդաբերում է արևային երկվորյակներ Մանասարին և Բաղդասարին: Այդպիսով, կրկին ըստ Սարգիս Հարությունյանի պատմահամեմատական վերակազմության,*

¹⁶ Տե՛ս Ս. Բ. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, «Վահե Սէթեան», 2000, էջ 54-56:

¹⁷ Այս հեքիաթի այլ տարբերակների մասին տե՛ս Թ. Լ. Հայրապետյան, Արքետիպային հարակցումները հայկական հրաշապատում հեքիաթներում և վիպապատմական բանահյուսության մեջ, Եր., «Գիտություն», 2016, էջ 207-208:

¹⁸ Ս. Բ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 55:

¹⁹ «Մասնա ծռեր», հ. Ա. (խմբագրեց՝ Մ. Աբեղյան, աշխ. Կ. Մելիք-Ոհանջանյանի), Յերևան, Պետ.հրատ. 1936, էջ 1028-1031; «Մասնա ծռեր. ժողովրդական վեպ» (աշխ. Ս. Հարությունյանի), Եր., «Սովետական գրող», 1977, էջ 559:

առասպելի հնագույն տարբերակում երկվորյակների հայրը պետք է լիներ նժույգ-աստվածությունը, ասել է թե՛ արևային աստվածը²⁰:

Եվ իսկապես, նույն պատումի մեջ այնուհետև նկարագրվում է, թե ինչպես երկվորյակները ցանկանում են իմանալ, թե ո՞վ է իրենց հայրը, և մայրն ի վերջո նրանց տանում է նույն ծովի ափը, որտեղ և Սանասարը ծովի հատակից ձեռք է բերում հրեղեն նժույգին, ապա նա սանձը դնում է ձիու բերանը և Սառան խաթունից պահանջում է, որ պատմի իրենց հոր մասին («Սանասար խասավ, գամն տրեց ձիու բերան, ասաց./ Սա՛րե, արե՛, իմ խորն սալըխ [= տեղեկություն, լուր] տու՛ր»), սակայն մայրը պատասխանում է, որ իրենք հայր չունեն, և պատմում է նժույգի ոտնահետքի մեջ հավաքված ջրից իր հղիանալու մասին²¹: Մ. Հարությունյանն իրավամբ եզրակացնում է, որ «այս արարքից տրամաբանորեն հետևում է, որ ծովափի ձիու ոտնահետքը... պատկանում է նույն ծովից ելած Քուռկիկ Ճալալուն, և երկվորյակներն իրենց ծննդով փաստորեն հանգում են այդ հրեղեն ձիուն, այսինքն՝ ձին դառնում է նրանց հայրը»²²: Ակնհայտ է, որ սրանով հայկական երկվորյակները դիցաբանորեն մոտենում են հնդկական Աշվիններին, որոնք հին հնդկական վեդայական դիցաբանության մեջ երկնային երկվորյակներ են, իսկ նրանց անունը բառացի նշանակում է «ձի ունեցող» կամ «ձիուց ծնված» («նժույգային»)՝²³: Աշվինները, ըստ հին հնդիկների, բնակվում են երկնքում և խորհրդանշում են ցայգի հրացուլքերն ու վերջալույսի մթնշաղը²⁴, այսինքն՝ ստացվում է, որ եզրագծում են ցերեկվա սահմանները՝ արևի ելքը և մուտքը:

Երկվորյակների մասին մշակութաբանական բազմաթիվ ուսումնասիրություններում նշվել է, որ դիցաբանական բինար հակադրագույզեր խորհրդանշելուն զուգահեռ՝ իբրև արևային աստվածության խորհրդանիշներ, երկվորյակները մարմնավորում են նաև արևածագն ու մայրամուտը, ընդ որում՝ երկվորյակներից գորեղը արևի հզորացման և մինչև երկնականարի գագաթնակետը նրա հասնելու ընթացքի մարմնավորումն է, իսկ ավելի թույլը արևի վայրընթաց շարժման և գիշերային մարման խորհրդանիշն է: Եթե հաշվի առնենք, որ արևի այս ցերեկային ընթացքը, ըստ դիցաբանական պատկերացումների, կատարվել է նժույգի կամ նժույգների ուղեկցությամբ, զարմանալի չէ այն հանգամանքը, որ ժողովրդի հյուսած վիպական ստեղծագործությունների մեջ

²⁰ Տե՛ս **Մ. Բ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 349-350:

²¹ «Սասնա ծռեր», հ. Ա, էջ 1031; «Սասնա ծռեր. ժողովրդական վեպ», 1977, էջ 561:

²² **Մ. Բ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 350:

²³ Տե՛ս **В. Н. Топоров**, Ашвины // Мифы народов мира (энциклопедия), т. 1, М., Издательство «Советская энциклопедия», 1991, էջ 144, հայ-հնդկական զուգահեռների, մասնավորաբար՝ Սանասար-Բադդասարի և Աշվինների զուգադրական քննությունը տե՛ս **А. Е. Петросян**, Армяно-индийские эпические параллели // «Հայկական ժողովրդական էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը» (միջազգային երկրորդ գիտաժողովի նյութերը), Եր., «Վան Արյան», 2006, էջ 38-39:

²⁴ Տե՛ս **В. Н. Топоров**, նշվ. աշխ., էջ 144:

հենց երկվորյակների հետ է կապվում ծովածին հրաշալի նժույգի ձեռքերումը:

Հայկական էպոսի (դիցավեպի) երկրորդ ճյուղի գլխավոր հերոսը, որը հաջորդում է երկվորյակներին, ըստ էության, նույնպես երկատված արևային կերպար է, միայն թե նրա դեպքում երկատումը բաշխվում է ոչ թե երկու եղբայրների, այլ երկու սերնդի ներկայացուցիչների՝ պապի ու թոռան միջև: Ինչպես իրավամբ նկատում է Հովսեփ Օրբելին, «Մեերի կերպարը բաժանված է երկու մասի. առաջինը պապի կերպարն է, որն արտացոլում է ծագող արևի՝ ճաճանչափայլ և կենսավից արևի հատկանիշները, իսկ երկրորդը թոռան կերպարն է, որն արտացոլում է հոգնած արևի՝ մայր մտնող արևի հատկանիշները»²⁵: Բացի «Մասնա ծոեր»-ից, հայոց ամենահին գրի առնված էպոսում՝ «Վիպասանք»-ում ևս արևային կերպարի երկատումը տեղի է ունենում պապի և թոռան միջև, որոնցից առաջինը «խորհրդանշում է այգաբացը և արևի բարձրանալ-հզորանալը, իսկ երկրորդը... մայրամուտը»²⁶: Հատկանշական է, որ այս դեպքում ևս խոսքը դիցավեպի երկրորդ և չորրորդ ճյուղերի գլխավոր հերոսների մասին է:

Ծովածին/ծովային նժույգի ձեռքերումը

Ծովածին նժույգի մոտիվը առանցքային դեր ունի հատկապես «Մասնա ծոեր» դյուցազնավեպի առաջին «Մանանասար-Բաղդասար» ճյուղում²⁷: Երկվորյակներից ավագը և գորեղը՝ Մանասարը, հրեղեն ձիուն գտնում է առասպելական ծովի հատակին. «Մանասար ծովու մեջ որ մտավ./ Ինչ չոր գետնի վերա գնաց./ Գնաց, հասավ ծովու տակ մեկ պարտեզ./ Տեսավ քոջք ու սարայ մի կա էնտեղ./ Հավուզ մի կա մեջ էն պարտեզին./ Էն քոջք ու սարի առջև ջուր կը թալի:/ Տեսավ Ծովային ձին՝ Քուռկիկ Ջալալին./ Էնտեղ կապուկ, թամբ ու սաղաֆին վերան պատրաստ./ Կեծական Թուր վերան կախած»²⁸: Մանասարի ուշքը գնում է, և երագում տեսնում է Մայր Աստվածածնին, որը, ըստ էության, այստեղ Ծովինարի քրիստոնեական փոխակերպումն է: Վերջինիս խորհրդով Մանասարը ձեռք է բերում զարմանահրաշ գենք ու զրահը, սպառազինվում և փորձում է հեծնել ծովածին նժույգին:

Այս դրվագում ձին արտասանում է հմայական-վիպական սպառնալիքները, որոնք բանաձևային բանահյուսության հնագույն նմուշներից են. «Ասաց.- Քե կը տամ արեգական, կ'էրեմ:/ Ասաց.- Ծովային եմ,

²⁵ **Հ. Ա. Օրբելի**, Հայկական հերոսական էպոսը // «Մասունցի Դավիթ» (2-րդ հրատարակություն), Եր., Հայպետհրատ, 1961, էջ LII:

²⁶ **Տ. Մ. Դավայան**, Հայոց «Վիպասանք» էպոսում Մանասարուկի կերպարը և նրա դիցաբանական գուգահեռները // «Հայկական էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը» (խմբ. Ա. Ե. Պետրոսյան, Ա. Կ. Եղիազարյան), Եր., «Գիտություն», 2012, էջ 68:

²⁷ Հմմտ. **Մ. Խ. Աբեղյան**, Քուռկիկ Ջալալին և հրեղեն ձիանք // **Մ. Աբեղյան**, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երկեր, հ. Ա, Եր., ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1966, էջ 409-411:

²⁸ «Մասունցի Դավիթ. հայ ժողովրդական հերոսավեպ» (աշխատասիրությամբ Ս. Բ. Հարությունյանի), Եր., «Լույս», 1981, էջ 39:

ինձ կը տամ քո փորի տակ:/ Ասաց.- Քե կը տամ գետին, կ'երթաս անդունդք:/ Ասաց.- Ծովային եմ, ինձ կը տամ քո քամակ»²⁹: Այնուհետև ձիու ճախրել-բարձրանալը մինչև արևի կիզիչ ճառագայթները և իջնելը մինչև անդնդախոր ձորերը փոխաբերաբար ներկայացնում են հենց արևի ցերեկային ընթացքը երկնակամարով՝ վերելքը և վայրէջքը: Ի վերջո, իհարկե, Սանասարը կարողանում է սանձահարել նժույզին, վերջինս հնազանդվում է. «Ես քո ձին, դուն իմ տեր»³⁰:

Էպոսի այս կարևոր առասպելաբանական դրվագը բազմիցս հանդիպում է նաև հայ ժողովրդական հեքիաթներում, որոնք գրի են առնվել պատմական Հայաստանի տարբեր երկրամասերում, սակայն հատկապես վառ արտահայտված են Արարատյան դաշտի և Վան-Վասպուրականի հեքիաթներում, ինչպես օրինակ՝ «Ալո-Դինո», «Ղուշփարի», «Անա թաքավորի հեքիաթը» ևն: Երվանդ Լալայանի «Մարգարիտներ հայ բանահյուսության» ժողովածուի Ա գրքում հրատարակված է 1912 թ. Աշտարակում գրառված մի հեքիաթ, որը վերնագրված է «Հազարան բլբուլ կամ Ալո-Դինոյի նաղը»³¹: Հեքիաթի ամբողջ սյուժեն կառուցված է զարուն-ձմեռ հակադրության և արևի միջոցով այգու բերքատվությունն ու կանաչությունը վերադարձնելու դիցաբանական գաղափարի վրա, ընդ որում արևի խորհրդանիշն այստեղ պայծառափետուր թռչունն է՝ Հազարան բլբուլը: Հատկանշական է, որ այս հեքիաթային թռչունը ձեռք բերելու գործում Ալո-Դինոյին անփոխարինելի օգնություն է ցուցաբերում ծովեղեն ձին:

Այստեղ նաև հստակ երևում է տարբերությունը ծովածին նժույզի և հասարակ ձիու միջև, քանի որ երբ հերոսը հասնում է հսկայական ծովի ափ, նրա սովորական ձին ասում է. «Ալո-Դինո, ես ծովեղեն չեմ, էտ ծովը կարալ չեմ անցկենալ»: Այնուհետև՝ «Ալո-Դինոն ձին ծովի դրաղին բրախ տվուց, մեշկը դեմ արուց մի քարի, քնեց: Թե քնած էր, թե զարթուն էր, աստված գիտեր, մի ձեն հ'իմացավ, ասեցին որ «Ալո-Դինո, էտ քարը պոկա, էտ քարի տակին իրեք հատ ծովեղեն ձիու գյամ [= սանձ] կա»³²: Ինչպես տեսնում ենք, ի տարբերություն դիցավեպի, որտեղ հերոսին երագում ուղղություն է ցույց տալիս ծովային դիցուհուն խորհրդանշող քրիստոնեական կերպարը, այս հեքիաթում գերբնական խորհրդատուի կերպարն անորոշ է: Այդուհանդերձ, Ալո-Դինոն հետևում է նրա խորհրդին. «Վե կացավ քարը պոկեց, տեհավ որ դրուստ իրեք ծովեղեն ձիու գյամ կա. վե կացավ, ասեցին որ. «Էրկուսը կապա մեշկդ, մինը կախ արա ծովը, ծովեղենը դուս կգա: Նա կուզենա, որ քեզ կուլ տա, դու ջալդ արա՝ ձեռդ քցա ձիու յալը, դայիմ բռնա: Էն վախտը գյամը տու ձիու բերանը: Զին կասի.– Հը, Ալո-Դինո, ի նչ կուզես՝ էս

²⁹ Նույն տեղում, էջ 41:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», հ. 1. Այրարատ (ՀԺՀ-1), Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, էջ 27-48:

³² ՀԺՀ-1, էջ 35:

կատարեն: Ասա՛.- Հազարան բլրուլը կուզեն»³³: Ալո-Դինոն հենց այդպես էլ անում և տիրանում է ծովեղեն նծույզին:

Ի դեպ, Ալո-Դինոյի նծույզն ունի 366 երակ կամ մկան, այսինքն՝ ճիշտ տարվա օրերի թվաքանակի չափով: Հատկանշական է, որ սա ի հայտ է գալիս հենց արևային պայծառափետուր թռչունը ձեռք բերելու ժամանակ. «Ձին ասեց.- Տղա, ինչ մուրագ ունես, ասա կատարեն:/ Տղեն ասեց.- Հազարան բլրուլն եմ ուզում:/ Ասեց.- Ա՛յ տղա, էտ բանը շատ դժար ա,- ասեց.- Հրե՛,- ասեց.- Չայտնոց թագավորի պալատի ծովի դիհր բլրուլի դաֆազը դրած ա, կարա՛ս ինձ մի ընենց դավշի տաս, որ իրեք հարիր վաթսունըվեց տամարս դողա, ես բանցրանամ ընչար փանջարեն, ձեռք քցես՝ միհետից դաֆազը վեր ունես, թե վե չըկալար, էրկուսս էլ վե կընկնենք, կմահանանք»³⁴:

Մեկ այլ հեքիաթում՝ «Ղուշ փարին», որը նույնպես գրառվել է Արարատյան դաշտում՝ Աշտարակում 1913 թ., և տպագրվել Ե. Լալայանի վերոհիշյալ ժողովածուում, հերոսը սկզբում գտնում է արևային զարմանահրաշ թռչունի փետուրը, որն ընկած էր գետնին, և դրա պատճառով հերոսի աչքին երկու արև է երևում. «...հրես մի արև երկնքումն ա, մի արև էլ գեննին ա»³⁵: Հերոսն այդ արևափայլ փետուրը դնում է իր գլխարկի ծայրին՝ այդպիսով վերածվելով «արևային դուրսագնի». «Բերուլը վե կալավ ու ձին քշեց: Գնաց մի թաքավորի քաղաք. խաբար տարան թաքավորին, թե մի տղա ա գալի, մի արև երկնքումն ա, մին էլ դրա փափախածալընն ա»³⁶: Այս նույն հեքիաթում այնուհետև նկարագրվում է, որ ծովեղեն ձիերը տեղադրվում են ծիրանի ծովում, որը կոչվում է Կարմիր ծով: Հերոսի խորհրդատու Հազարան հավքը (- Ղուշ փարին) նրան սովորեցնում է, որ «Կարմիր ծովընը քառասուն հրեղեն դարախ [= մատակ ձի] կա, բեր նրա կաթովը լեղացի, դու էլ դատ հուրի-փարի, իրար հետ ապրենք, որ մեզնից էլած էրեխեքը հուրի-փարի ըլեն»³⁷: Հերոսը, բնականաբար, հենց այդպես էլ անում է:

Մեկ այլ հեքիաթում («Անա թաքավորի հեքիաթը») հերոսի խորհրդատուն ձերունի ալևորն է, որը հերոսին տալիս է մի ծովեղեն սանձ և բացատրում ծովեղեն ձիուն հասնելու ձևը. «...կ'էթաս մեր սարը, մի բարակ ճամփա կընկնի հ'առածդ, կքշես ու կ'էթաս. օխտն օր, օխտը քշեր որ էթաս՝ դեմ կառնես մի ծովի, որ դեմ առար ծովին՝ ձիուցդ վե կգաս... կտանես գյամը կքցես ջուրը, քաշելուն պես ծովեղեն ձին դուս կգա, դու քանի փախչես ձին քամակիցդ կգա: Ետ կդառնաս ձիուդ վրա, ձին կ'էթա ձիուդ կուշտը կոխվ կ'անի, կ'էթաս կբռնես, կթամքես ու նի կըլես»³⁸: Վան-Վասպուրականի տարածաշրջանից գրառված մի հեքիաթում, ո-

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 36:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 52:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 57:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 66-67:

րը կոչվում է «Ջիբրալթ-Խրդըր Նաբին»³⁹, հեքիաթի հերոսը հայտնում է ծովի մեջ գտնվող ձիերի սանձերի տեղը. «Որ կխասնեն Սև ծովու ափ, էնտեղ մալրմալ կա, քյար թող շոճի, քյարի տակ ջուխտըմ գյամ կա, մեր ծիարտեկաց գյամերն են, առնի գյամեր, իրեքյ դիր աստծու անուն տա, զանի մեջ ծովուն, ծիյանքյ կուգյան»⁴⁰:

Եզրահանգումներ

Այսպիսով, հայ ժողովրդական հեքիաթներում ծովածին հրեղեն նժույգի կերպարը հար և նման է «Մասնա ծոեր»-ի Քուռկիկ Չալալու կերպարին, ինչը վկայում է հայ վիպական բանահյուսության մեջ արտացոլված ընդհանուր առասպելությունների և արխետիպների գոյության մասին: Վերջիններս, բնականաբար, գալիս են նախաքրիստոնեական՝ հեթանոսական ժամանակներից, երբ սերտորեն առնչվել են աստվածների և դիցուհիների կերպարներին: Մասնավորապես, արևային աստվածության հետ համադրվող ծովային նժույգի առասպելություն կարող ենք առանձնացնել հետևյալ դիցաբանական դրվագները. ա) հրեղեն նժույգը սլանում է երկնականարով՝ ուղեկցելով արևին առավոտից մինչև երեկո և եզրագծելով ժամանակային քսանչորսժամյա միավորի, ինչպես և տիեզերքի բաղկացուցիչ մասերի՝ երկնքի և ծովի սահմանները, ապահովելով ցերեկվա և գիշերվա բնականոն հերթագայությունը, բ) հրեղեն նժույգը նպաստում է ծովային մայր դիցուհու հղիացմանը, վերջինս ծննդաբերում է արևային երկվորյակներ⁴¹, գ) երկվորյակները ծովի հատակին ձեռք են բերում հրեղեն նժույգին և հնագանդեցնում-սանձահարում են նրան: Այս երեք դրվագներով ապահովվում են կյանքի հարատևությունը և վերարտադրումը. արևային երկվորյակները դառնում են գիշեր-ցերեկ բնականոն հերթագայության երաշխավորները տիեզերական մակարդակում, իսկ աշխարհիկ հողի վրա սոցիալական կարգականոնի և իշխող տոհմի վարչակարգի պահապանը:

ТОРК ДАЛАЛЯН – *Отражение мифологемы морского коня в армянских сказках и эпосе.* – С древнейших времен море и вода считались символами зарождения и постоянства, продолжительности жизни, поэтому, по народным поверьям, многим мифическим животным и существам приписывалось морское происхождение. В этом смысле, мифические скакуны не были исключением. Используя данные армянского эпического фольклора, в статье рассматривается мотив мифического коня, рожденного морем,- мотив, в котором переплетаются культы солнца, моря и коня. В конкретных фольклорных жанрах выражаясь как мотив, тем не менее с точки зрения сравнительной мифологии он является архаической мифоло-

³⁹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 14. Վան-Վասպուրական (ՀԺՀ-14), Եր., ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1999, էջ 13-40:

⁴⁰ ՀԺՀ-14, էջ 18:

⁴¹ Երկվորյակների պաշտամունքի և նրանց հետ կապված դիցաբանական պատկերացումների վերաբերյալ մանրամասն վերլուծություններ տե՛ս **Л. А. Абрамян**, Дуальная организация и проблема близнецов // Первобытный праздник и мифология, Ер., Изд. АН Арм. ССР, 1983, էջ 131-186:

гемой, восходящей по крайней мере к временам приручения дикой лошади.

Ключевые слова: *море, лошадь/конь, солнце, рассвет, закат, близнецы, праматерь*

TORK DALALYAN – *Reflection of the Sea-Born Horse’s Mythologem in the Armenian Fairy-Tales and Epic.* – Since ancient times, the sea and water were considered as symbols of the origin and permanence of life, therefore according to popular beliefs a marine/aquatic origin was attributed to many mythical animals and beings. In this sense, mythical steeds were not an exception. In this paper we try to explore, through the data of Armenian epic folklore, the sea-born mythical steed’s motif, in which the worships of the sun, horse, and water/sea are interwoven. While in some epic genres of folklore it is expressed as a motif, from the point of view of comparative mythology it can be studied as an archaic mythologem, antiquity of which reaches at least as far back as the domestication of the wild horse.

Key words: *sea, horse/steed, sun, dawn, sunset, twins, foremother*